

1950.

ŠTIKS, IGOR

**“Berlinski zid je pao na naše
glave!”: 1989. i nasilje u
nekadašnjim socijalističkim
multinacionalnim federacijama**

ŠTIKS, IGOR

**“Berlinski zid je pao na naše glave!”:
1989. i nasilje u nekadašnjim
socijalističkim multinacionalnim
federacijama***

* Autor je zahvalan Florianu Bieberu i anonimnim recenzentima na korisnim komentarima i sugestijama. Nije potrebno ni napominjati da su sve neprimijećene pogreške odgovornost isključivo autora ovoga teksta. Istraživanje za ovaj članak podržano je od strane projekta “Europeizacija državljanstva u državama nasljednicama bivše Jugoslavije” (CITSEE; ERC 230239).

Uvod: tamna strana 1989.

Posljednji bi se dvadeset godina u srednjoj i istočnoj Europi moglo nazvati *les années 89*. Ovdje parafraziram ono što se u Francuskoj danas naziva *les années 68*, godine obilježene događajima koji su se zbili 1968., naglašavajući tako dugotrajan učinak dotične povijesne prekretnice. Pad Berlinskoga zida najavio je dalekosežne promjene u “drugoj Europi”. Ove su uključivale kraj komunističkih režima u nestajanju između 1989. i 1991., kraj Hladnoga rata, ponovno ujedinjenje Njemačke, uvođenje liberalne demokracije, početak užurbane “tranzicije” prema ekonomiji slobodnog tržišta te, najzad, ujedinjenje većine europskog Istoka i Zapada pod kišobranom Europske unije.

Međutim, s ove točke gledišta, razumijevanje godina nakon 1989. ovisi o različitim političkim, društvenim i ekonomskim posljedicama ovih vrlo dubokih promjena koje su na razne načine izvršile utjecaj na različite dijelove bivše socijalističke Euroazije. Kada su se 1989. stvarni, politički i simbolički zidovi počeli rušiti, bilo je teško predvidjeti – niti bi euforija onih dana dopustila takvu vrstu pesimizma – da će promjena donijeti i mnoge neželjene posljedice. Ne samo da su te neželjene posljedice uključivale ekonomske tegobe, travestije novog demokratskog poretka i bolne društvene šokove, nego također i – u trenutku ujedinjenja zapadne Europe – političke trendove dezintegracija koji su pomeli tri bivše socijalističke federacije tijekom 1991. i 1992. Nakon procesa raspada uslijedile su provale nasilja, razornih i krvavih ratova, povratka koncentracijskih logora u Europi, masakara i etničkog čišćenja, što je doseglo svoj vrhunac genocidom u Srebrenici 1995., kao i brutalnim razaranjem gradova kao što su Vukovar, Sarajevo, Mostar i Grozni. Jedna od najviše užasavajućih manifestacija te tamne strane 1989. bila je gotovo četvorogodišnja opsada Sarajeva. Upitan o padu Berlinskoga zida, jedan je građanin opkoljenog Sarajeva navodno odgovorio da je to, s jedne strane, bila dobra stvar, ali da je, s druge, Zid, nažalost, “pao na naše glave”.

U ovome ću se tekstu baviti nasiljem, sukobima i ratovima koji su uslijedili nakon raspada bivših socijalističkih multinacionalnih federacija. Pitanje zašto su se te federacije raspale toliko brzo nakon sloma komunističkih režima popraćeno je s još više teških pitanja. Zašto je do nasilja došlo na nekim prostorima, a na drugi-

ma ne? Gdje, pod kojim okolnostima i u kojem je trenutku bilo najvjerojatnije da će do nasilja doći? I, na koncu, zašto je raspad Jugoslavije bio tako iznimno brutalan? Svoju analizu započinjem postavljanjem, po mome mišljenju, dvaju ključnih pitanja. Mogući odgovori na ta pitanja odredili su sudbinu mnogih građana i građanki bivših socijalističkih federacija u kontekstu njihova neminovnog raspada: *Jesu li države (republike) u nastajanju i federalni centar prihvatile odcjepljenje i postojeće granice? Jesu li sve grupe i sve regije prihvatile nezavisnost i vlast novih država?* Analiza mogućih odgovora na ova pitanja u bivšim socijalističkim federacijama i njihovim bivšim republikama u kojima je došlo do nasilja dovodi nas do onoga što definiram kao tri odlučujuća okidača nasilja: državljanstvo, granice i teritoriji te uloga armija ugaslih federacija. No, ova analiza ne može uroditi plodom bez prethodne pomne analize tih bivših federacija jer su njihove različite prirode bile uzrokom različitih ishoda tijekom godina koje su uslijedile nakon 1989.

Različite federacije, različite dezintegracije: tri godine koje su promijenile lice Europe, 1989.-1992.

Slučaj nestanka svih triju multinacionalnih socijalističkih federacija – Jugoslavije, Čehoslovačke i Sovjetskoga Saveza – u vremenskom periodu od posljednjih mjeseci 1991. do 1. siječnja 1993. zahtijeva detaljnu usporedbu tih federacija kako bi se identificirale sličnosti i razlike u njihovu nastanku, strukturama i konačnim raspadima u – najčešće – unitarne nacionalne države svojih etničkih većina.⁰¹ Što se toga tiče, kao što Valerie Bunce primjećuje, izlaz iz socijalizma nije bio samo pitanje promjene režima ili odbacivanja države nego također i pitanje nacionalnog oslobođenja.⁰² Sâma demokracija bila je jedno od temeljnih oruđa koja su etničko stanovištvo mobilizirala oko programa nacionalnog oslobođenja, nezavisnosti i međunarodnog priznanja.

Presudni elementi bile su također i federalne institucije i postojeće administrativne strukture, kao i unutarnja podjela ovih federacija na republike, uz unutarnju administrativnu podjelu onih republikâ koje su imale autonomne pokrajine. Alfred Stepan tvrdi kako “aktivacija federalnih struktura u kontekstu u kojemu su prethodno bile *latentne* naglo stvara ‘strukture političke prilike’ i nove oblike ‘mogućnosti mobilizacije resursa’.”⁰³ Slažem se sa Stepanom da je prethodno postojanje odnosno aktivacija latentnih federalnih struk-

- 01 Vidi, između ostalih radova, Valerie Bunce, *Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); *idem*, “The Yugoslav Experience in Comparative Perspective”, u: K. Bokorovoy, Jill A. Irvine and Carol S. Lilly (ur.), *State-Society Relations in Yugoslavia, 1945-1992* (New York: St. Martin’s Press, 1997), str. 345-365; Reneo Lukić i Allen Lynch, *Europe from the Balkans to the Urals: The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union* (New York i Oxford: Oxford University Press, 1996); Carol Skalnik Leff, “Democratization and Disintegration in Multinational States: The Breakup of the Communist Federations”, *World Politics*, sv. 51, br. 2 (1999), str. 205-235; Veljko Vujačić i Victor Zaslavsky, “The Causes of Disintegration in the USSR and Yugoslavia”, *Telos*, br. 88 (ljetno 1991), str. 120-141; Leonard J. Cohen, “Disintegrative Synergies and the Dissolution of Socialist Federations: Yugoslavia in Comparative Perspective”, u: Leonard J. Cohen i Jasna Dragović-Soso (ur.), *State Collapse in South-Eastern Europe* (West Lafayette, u: Purdue University Press, 2008), str. 365-396.
- 02 Bunce, *Subversive Institutions*, *op. cit.*, str. 132.
- 03 Alfred Stepan, “Electorally Generated Veto Players in Unitary and Federal Systems”, u: Edward L. Gibson (ur.), *Federalism and Democracy in Latin America* (Baltimore, MD i London: Johns Hopkins University Press, 2004), str. 347.
- 04 *Ibid.*, str. 348.

tura stvorila nove političke prilike i resurse u posljednjim godinama komunističkih režima. Međutim, stavljajući sve te federacije u istu kategoriju, Stepan previđa činjenicu da u Jugoslaviji republike nisu bile autonomne samo “na papiru” nego su bile većiskusni “institucionalni veto igrači”. Moglo bi se čak i prisvojiti Stepanov izraz “odumiruće federalne institucije”⁰⁴ kako bismo opisali ne “prividni federalizam” ili “federalizam na papiru” nego federalni sistem poput onoga u Jugoslaviji koji je još od ranih 1970-ih osnažio savezne republike do točke u kojoj je federalni centar počeo gubiti vlastitu autonomiju.

Kada su u pitanju neke važne razlike između tih triju federacija koje su na koncu utjecale i na različite načine na koje su se raspale, potrebno je ustvrditi neke očite razlike u njihovoj prirodi. Sovjetski Savez bio je sastavljen od 15 republika s Ruskom federacijom koja je bila teritorijalno, politički, ekonomski i kulturalno dominantna unutar jedne u velikoj mjeri centralizirane federacije. S druge strane, Čehoslovačka je nakon 1969. bila bi-nacionalna federacija većega (Česi) i manjega partnera (Slovaci). Jugoslavija je, suprotno tomu, bila sastavljena od šest institucionalno ravnopravnih partnera i dviju autonomnih pokrajina koje su nakon ustavnih promjena iz 1974. uživale gotovo isti status kao i republike. Nužno je dodati da su mnoge sovjetske republike unutar svojih granica imale etnički autonomne pokrajine. U Jugoslaviji je samo Srbija imala dvije gorespomenute autonomne pokrajine, jednu koja je bila povijesno oblikovana kao multietnička i multijezička pokrajina sa srpskom većinom (Vojvodina) i drugu koja je bila oblikovana kao etnički albanska autonomna pokrajina (Kosovo). To je stvorilo potpuno različitu unutarnju političku dinamiku. Većina se sovjetskih republika, uključujući Rusiju, ujedinila protiv federalnog centra odlučujući da ga se riješe. U nedostatku jakoga federalnog centra, jugoslavenske su se republike ili okrenule jedna protiv druge ili su formirale suprotstavljene koalicije. Nestanak Čehoslovačke razlikovao se u tome što se odigrao između dvaju partnera, ili barem između njihovih političkih elita koje su u razlazu pronašle zajednički interes.

Unutarnja struktura Jugoslavije i odnosi među republikama bili su definirani onime što nazivam *centrifugalnim federalizmom*. Moja definicija naglašava proces koji postupno, ali nepovratno osnažuje sastavnice u odnosu na centar. Karakteristika je ovoga procesa ubrzava-

juća decentralizacija i neprestane povlastice date sastavnicama koje je potom skoro nemoguće ukinuti bez rizika ozbiljne destabilizacije cijeloga sustava te nasilnih sukoba. Centrifugalni federalizam dominirao je jugoslavenskom politikom počevši uvođenjem niza ustavnih amandmana između 1967. i 1971. koji su napokon uvršteni u posljednji jugoslavenski ustav iz 1974. Ovaj je tip nepatvorenog federalizma, kao i položaj Jugoslavije izvan Sovjetskoga bloka, bio jedinstven slučaj među socijalističkim federacijama. No, to je također bila i jedina federacija u kojoj su gotovo sve republike, u različitim periodima nakon 1989., bile uključene u nasilne sukobe.

Sabrina Ramet opisala je socijalističku Jugoslaviju kao sustav ravnoteže moći (*balance-of-power system*) i primijetila prilično neobične, ali “napadne sličnosti između obrazaca unutardržavnog ponašanja u 18. i 19. stoljeću u Europi i onog međurepubličkog u suvremenoj Jugoslaviji”.⁰⁵ Iako je točnost ove usporedbe moguće dovesti u pitanje, Ramet s pravom skreće pažnju na ključnu ulogu ravnoteže moći. Temeljni se princip sustava ravnoteže moći sastoji u tome da niti jedan pojedinačni sudionik nema dovoljno moći da bi drugima unilateralno diktirao uvjete i da nijedna sastavnica, neovisno o njezinoj veličini, nije zakinjuta za ravnopravan status. Smatram kako je ova teorija kompatibilna s tvrdnjom Henryja Halea koji kaže da nedostatak “centralne etničke regije” (*core ethnic region*) garantira ravnotežu, jednakost i stabilnost etničkih federacija.⁰⁶ Hale tvrdi da je kolaps multinacionalne zajednice vjerojatniji ako ima “centralnu etničku regiju”, a manje vjerojatan ako je dominantna grupa teritorijalno podijeljena. Prema Haleovim kriterijima o tome što tvori centralnu etničku regiju – u kojoj ta sastavnica čini ili većinu cjelokupne populacije ili barem 20% više unutar cjelokupne populacije nego druga grupa po veličini – SSSR (Rusija), Čehoslovačka (Češka republika) i Jugoslavija (Srbija) također su imale centralne etničke regije.⁰⁷

Ne slažem se s Haleom kada je u pitanju Jugoslavija. Do 1989. je, po mome mišljenju, to bila država bez “centralne etničke regije” koja bi mogla izazvati “etno-federalni državni kolaps” jer je jedina regija koja je mogla biti centralna etnička regija (Srbija) *de jure* bila unutarne podijeljena na Srbiju u užem smislu (koju se ne bi moglo odrediti kao centralnu etničku regiju), autonomnu Vojvodinu i autonomno Kosovo. Međutim, Srbija je *de facto* bila podijeljena nakon ustavnih reformi pro-

- 05 Sabrina P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*, 2. izdanje (Bloomington i Indianapolis, u: Indiana University Press, 1992), str. 4.
- 06 Henry E. Hale, “Divided we Stand: Institutional Sources of Ethnofederal State Survival and Collapse”, *World Politics*, sv. 56, br. 2 (siječanj 2004), str. 165–193.
- 07 *Ibid.*, str. 169–170.
- 08 Ova neravnoteža moći ilustrirana je inzistiranjem Srbije na zadržavanju mjesta Vojvodine i Kosova u federalnom predsjedništvu. Postalo je jasno da je, u trenutku kada je Milošević imao političku kontrolu ne samo nad užom Srbijom, Vojvodinom i Kosovom nego i nad Crnom Gorom, došlo do drastične promjene ravnoteže moći. Srbija se sada mogla suočiti s ostalim četirima republikama posjedujući četiri od osam glasova u predsjedništvu. Paraliza predsjedništva kulminirala je odbijanjem Srbije da prizna hrvatskog kandidata Stjepana Mesića kao predsjednika, iako je bio red na Hrvatskoj da preuzme predsjedavanje jugoslavenskim predsjedništvom.
- 09 Bunce, “The Yugoslav Experience in Comparative Perspective”, *op. cit.*, str. 356–357.
- 10 Bunce, *Subversive Institutions*, *op. cit.*, str. 70–71.

Slobodan Milošević

vedenih između 1967. i 1974. Srbija je bila *ponovno ujedinjena* pod Slobodanom Miloševićem nakon ukidanja autonomije Kosova i Vojvodine 1989. godine. I upravo je to bilo ono što je Srbiju preobrazilo u centralnu etničku regiju Jugoslavije tijekom ključnog perioda između 1989. i 1991. Re-centralizacija Srbije posljedično je radikalno promijenila postojeću ravnotežu moći. Osim toga, ovisnost crnogorskih elita o Beogradu dodatno je osnažila položaj Srbije kao centralne etničke regije u Jugoslaviji.⁰⁸ Nakon što se položaj Srbije unutar Jugoslavije učvrstio, Milošević je pokušao re-centralizirati i Jugoslaviju. Suočena s otporom drugih republika, centralna etnička regija, odnosno Miloševićeva Srbija uz dodatak Crne Gore (Crnogorce srpski nacionalisti i mnogi pro-srpski orijentirani Crnogorci smatraju tek jednom granom srpskog naroda), odustala je u potpunosti od projekta ponovne centralizacije Jugoslavije i umjesto toga usmjerila se na etno-nacionalno ujedinjenje Srbije, Crne Gore i etničkih Srba u susjednim republikama. Ovo je, zauzvrat, dalo snažan zamah separatističkim pokretima u Sloveniji i Hrvatskoj. Usprkos tomu, centralna etnička regija nikada ne bi bila imala isti utjecaj nad ostalima bez prešutne, a kasnije i javne potpore federalne vojske (JNA) u kojoj je većina ljudstva bila srpskog porijekla ili je dolazila iz Srbije.

Različiti institucionalni parametri u trima socijalističkim multinacionalnim federacijama bez sumnje su igrali ulogu u njihovu raspadu. Bunce prepoznaje uzročnu poveznicu između konfederalizma (i s njime povezanim međurepubličkim sukobima) i nasilja u Jugoslaviji, a potom je suprotstavlja relativno nenasilnom raspadu i njegovoj vezi s tipom federalizma u Sovjetskome Savezu (gdje su republike međusobno surađivale protiv centra) i u Čehoslovačkoj koja se raspala posve mirno.⁰⁹ U jednome drugom radu ona također tvrdi kako “blok nudi odgovor” na pitanje hoće li izlaz iz socijalizma biti nasilan ili miran.¹⁰ Sve zemlje koje su iskusile nasilje, tvrdi Bunce, bile su izvan Sovjetskoga bloka, poimence Jugoslavija, Albanija i Rumunjska (koja je bila članica Varšavskoga pakta no sa “slabim rezultatima” i bez sovjetskih trupa stacioniranih na njezinu tlu). Bunce tvrdi kako vojni aparat, za razliku od drugih država u Sovjetskome bloku, nije bio pod kontrolom Moskve te je stoga bio skloniji upotrebi sile u obrani starih povlastica. No, kraj Sovjetskoga saveza nije bio toliko miran, a, kao što ću pokazati dalje u tekstu, uloga je sovjetske vojske bila

u velikoj mjeri kontroverzna. Uvid Valerie Bunce bez sumnje nam pomaže shvatiti okvirni proces dinamike raspada no, po mojemu mišljenju, ne objašnjava zašto je izbilo nasilje na nekim prostorima bivših federacija, a na drugima ne, te zašto su stupnjevi intenziteta nasilja toliko varirali.

Zašto je došlo do nasilja u bivšim socijalističkim multinacionalnim federacijama?

Tvrdim da je u kontekstu neizbježnog raspada socijalističkih multinacionalnih federacija – neovisno o stvarnoj važnosti unutarnjih federalnih odnosno konfederalnih institucionalnih okvira i gorespomenutog “faktora bloka” – potencijal za nasilje moguće objasniti odgovorima na sljedeća dva pitanja:

Jesu li države (republike) u nastajanju i federalni centar prihvatile odcjepljenje i postojeće granice?

Jesu li sve grupe i sve regije prihvatile nezavisnost i vlast novih država? (Ako ne, važno je znati je li njihovo ne-prihvatanje povuklo za sobom pobunu, odcjepljenje ili čak i pripajanje drugoj, obično susjednoj, državi.) Moguće kombinacije odgovora, postavljene u jednostavnu 2x2 matricu, donose četiri scenarija prikazana u slici 1.

Ako je odgovor na oba pitanja pozitivan, onda je malo vjerojatno da će doći do nasilja, kao u slučaju Čehoslovačke. U Čehoslovačkoj federaciji demokratizacije je započela prvim višestranačkim izborima koji su održani kako na federalnom tako i na republičkom nivou (za razliku od Jugoslavije koja nikada nije imala federalne izbore) i 1. siječnja 1993. raspustila se međusobnim sporazumom čeških i slovačkih političkih elita. Nije bilo upletanja od strane federalnog centra. Iako su mnogi građani i građanke simpatizirali/e bivšu federaciju, nije bilo značajne opozicije raspadu od strane građanskih grupa, pokrajina ili etničkih grupa. Mali postotak Čeha koji su živjeli u Slovačkoj i Slovaka u Češkoj – bez značajnije koncentracije tih grupa – nisu predstavljali problem u međusobnim odnosima. Slovačka je, međutim, dom ovećoj mađarskoj manjini, no njih se češko-slovački razvod nije ticao niti je promijenio mnogo u njihovu odnosu sa slovačkom većinom.

No, ako je odgovor na oba pitanja negativan, onda je nasilje gotovo neizbježno, kao u slučaju bivše Jugoslavije gdje je rat izbio između republika (sa Srbijom i Crnom Gorom na jednoj strani te Hrvatskom i Bosnom na drugoj) i trajao od 1991. do 1995. godine. Tome treba do-

dati, da se od 1993. do 1994. Hrvatska nalazila i u sukobu s bosanskom vladom. Do nasilja je također došlo i između dvije republike u bivšem SSSR-u, Armenije i Azerbejdžana.

		Jesu li savezni/federalni centar i druge države u nastajanju prihvatile odcjepljenje i postojeće granice?	
		DA	NE
Jesu li sve grupe i/li regije prihvatile nezavisnost i vlast novih država?	DA	Češka republika, Slovačka (nema nasilja)	Slovenija, Litva (ograničeno nasilje)
	NE	Gruzija (Abhazija, Južna Osetija), Rusija (Čečenija), Moldavija (Pridnjestrovlje), Srbija (Kosovo) (velika mogućnost nasilja)	Hrvatska/Bosna/Srbija/Crna Gora; Armenija/Azerbejdžan (nasilje neizbježno)

Slika 1.

Većina hrvatskih i bosanskih Srba nije prihvatila nezavisnost Hrvatske i Bosne te je uskratila lojalnost тамоšnjim vlastima. Važno je napomenuti da oni nisu imali lokalnu autonomiju, kao što je bio slučaj s Gorskim Karabahom (Nagorno-Karabah), i da su bili razasuti diljem hrvatskoga i bosanskoga teritorija. Njihova je pobuna podrazumijevala osvajanje teritorijâ za koje su tvrdili da im pripadaju, s idejom priključivanja dotičnih Srbiji ili srpsko-crnogorskoj državi u nastajanju. Podržavali su ih Srbija, Crna Gora i JNA koja se nalazila pod dominacijom Srba koji nisu prihvatili nezavisnost ni granice susjednih republika. Kada su na kraju bili spremni prihvatiti njihovu nezavisnost – kao što je bio slučaj u Hrvatskoj – zahtijevali su teritorijalne ustupke i promjene postojećih granica.

Iako rat Armenije i Azerbejdžana oko Gorskog Karabaha nalikuje sukobu u bivšoj Jugoslaviji utoliko što je uključivao otvoreno nasilje između bivših republika oko granica i teritorija, ipak postoji značajna razlika. Gorski Karabah je bivša autonomna pokrajina unutar Azerbej-

džana, naseljena Armencima koja se odlučila za nezavisnost od Azerbejdžana s očitom namjerom pridruživanja Armeniji, cilj koji je podržala i sama Armenija. No, postavilo se kao problem kako priključiti pokrajinu okruženu etničkim azerbejdžanskim teritorijima, što je Armenija na koncu "riješila" okupacijom tih prostora. U ovome slučaju imamo i autonomnu pokrajinu naseljenu grupom etnički različitom od ostatka republike, a koja se buni protiv republičkog centra, i susjednu republiku koja zahtijeva promjenu granica te potražuje pokrajinu za sebe.

Ako se, ipak, bivše republike većinom međusobno slože oko njihova teritorijalnog oblika, ali (etničke) grupe i/ili pokrajine unutar republika otkazu poslušnost od nedavno nezavisnim vlastima ili iskažu nezadovoljstvo zbog nezavisnosti ili njihova položaja unutar nove države – ili se čak pokušaju odcijepiti, sa ili bez namjere pridruživanja drugoj državi – velike su šanse da će doći do nasilja. To je upravo bio slučaj s Gruzijom (Abhazija i Južna Osetija), Moldavijom (Pridnjestrovka Moldavska Republika, Pridnjestrovlje, odnosno rumunjski ili moldavski Transnistria), Rusijom (Čečenija) i Srbijom (Kosovo). U Gruziji i Moldaviji nove vlasti nisu bile sposobne ugušiti pobunu, dočim je Rusija nakon gotovo cijeloga desetljeća, i nakon strašne cijene plaćene u ljudskim životima i materijalnoj šteti, uspjela slomiti čečenski ustanak. Posebnu pažnju treba obratiti slučaju Srbije. U otvorenoj ekspanzionističkoj kampanji, Srbija je vojno dovela u pitanje teritorijalni oblik zapadnih susjednih država (Hrvatske i posebice Bosne), iako nijedna druga republika nije osporila njezine vlastite administrativne granice. Slučaj Kosova čini se različitim od ostalih slučajeva u ovoj kategoriji jer je Srbija *na početku* uspjela obuzdati albanske zahtjeve za autonomijom, pa čak i nezavisnošću, do kojih je došlo nakon ukinuća kosovske autonomije 1989. Kosovski Albanci odlučili su se za mirni ustanak protiv srpske države te formirali vlastite paralelne institucije do 1998. kada je izbio sukob između srpskih vlasti i albanske gerile. Završio je NATO-ovom intervencijom i povlačenjem srpskih trupa s Kosova 1999.

Makedonija zaslužuje poseban status u našoj analizi i stoga ne nalazi mjesto u našoj matrici. Ona oprijetuje situaciju u kojoj su etnička makedonska većina i etnička albanska manjina *u početku* – u trenutku raspada Jugoslavije 1991. – prihvatile nezavisnost. Državi stoga nije prijetila vanjska intervencija te je osigurala lojal-

nost svoje etničke manjine. No, tijekom godina – 10 godina kasnije i pod drugačijim okolnostima – albansko nezadovoljstvo položajem u Makedoniji, povezano s političkim zahtjevima i prijetnjama odcjepljenjem, rezultiralo je u oružanoj pobuni koju su podržale oružane grupe s Kosova i u otvorenom prkošenju makedonskim državnim vlastima 2001. godine.

Iako nije bila dio početne implozije jugoslavenske federacije i iako je do nje došlo 15 godina kasnije, nužno je ovdje spomenuti i nezavisnost Crne Gore od Državne zajednice Srbije i Crne Gore 2006., kao i odcjepljenje Kosova od Srbije 2008. Mnogi su crnogorsku nezavisnost iščekivali i doživljavali kao završnu fazu fragmentacije duž republičkih granica teritorija koji je nekoć bio Jugoslavija. Prve se korake ka nezavisnosti poduzelo već koncem 1990-ih kada je crnogorsko vodstvo – uključujući mnoge, poput Mile Đukanovića, trenutnog crnogorskog premijera, koji su u ranim 1990-im godinama entuzijastično podržavali Miloševića i njegovu ratnu kampanju – okrenulo leđa Beogradu. Do 2003., kada je Savezna Republika Jugoslavija bila zamijenjena nefunkcionirajućom Državnom zajednicom Srbije i Crne Gore, Crna Gora je već bila polu-nezavisna država. Iako se suprotstavljala nezavisnosti Crne Gore, Srbija nije osporila teritorijalni oblik Crne Gore, štoviše, odlučila je poštovati i rezultat referendumu o nezavisnosti 2006. Što se tiče Srba u Crnoj Gori, oni su svoje nezadovoljstvo nezavisnošću izrazili na relativno *miran način*, i nisu se pobunili protiv vlasti. Međutim, mnogi su crnogorski Srbi nastavili tražiti poseban status i posebne odnose sa Srbijom. Još jednom, slučaj crnogorske nezavisnosti mora se postaviti u kontekst posve drugačijih političkih parametara od onih koji su dominirali jugoslavenskim raspadom u ranim 1990-im godinama. U veljači 2008. Kosovo je proglasilo nezavisnost od Srbije i steklo samo djelomično, ali važno međunarodno priznanje: tomu su se usprotivili i Srbija i etnička srpska manjina. Budući da je Kosovo bilo posve odvojeno od Srbije gotovo cijelo desetljeće i da su njime upravljala međunarodna tijela (Ujedinjeni narodi) i budući da je na Kosovu jak međunarodni vojni i policijski utjecaj (NATO, Europska unija, Ujedinjeni narodi) te kako se Srbija odrekla upotrebe nasilja, nasilje je bilo ograničeno samo na etničke srpske enklave.

Na koncu, četvrti mogući scenarij u našoj matrici također može dovesti do nasilja, no u manjoj mjeri. Do

ove situacije dolazi kada građani i građanke u velikoj mjeri poštuju vlasti nove države u nastajanju i slažu se s nezavisnošću i granicama nove države. U takvoj situaciji nema regionalnih ili etničkih protesta ili, ako manjina i nije zadovoljna nezavisnošću (kao što je bio slučaj u baltičkim državama), ne djeluje kako bi joj se usprotivila ili se pobunila protiv vlasti. Međutim, federalne institucije ipak dovode u pitanje odluku o odcjepljenju. Primjeri za ovu situaciju su jednotjedna intervencija jugoslavenske vojske (JNA) u Sloveniji te intervencija sovjetske vojske u Litvi 1991. Kako su oba federalna centra bila politički slaba u tom trenutku, i kako ostale republike nisu bile direktno protiv nezavisnosti dotičnih republika, nasilje je bilo kratkotrajno i rezultiralo je povlačenjem federalnih trupa.

Samo se jedan slučaj u potpunosti ne uklapa u matricu zbog potpuno drugačije prirode sukoba. Od 1992. do 1997. srednjeazijska republika Tadžikistan prošla je kroz rat između vlade i političke opozicije čiji je raspon sezao od liberalnih demokrata do islamista. Sve su strane prihvatile nezavisnost i nije bilo osporavanja tadžikistanskih državnih granica. Iako je rat u nekim aspektima bio obilježen uglavnom regionalnim i nekim etničkim rivalstvima, Tadžikistan jasno predstavlja odvojen slučaj građanskog ideološkog rata za političku prevlast.

Ovdje je važno dodati da je na međunarodnoj sceni, u godinama koje su uslijedile nakon 1989., međunarodna zajednica priznavala samo bivše republike kao nezavisne države koje su tako stekle pravo pridružiti se međunarodnim organizacijama kao što su Ujedinjeni narodi. Jedina veća iznimka ovom nepisanom pravilu došla je 17 godina kasnije s kosovskom nezavisnošću. I Sjedinjene Američke Države i većina članica EU-a koje su priznale Kosovo inzistiraju da je u pitanju *jedinstven* slučaj. Potezu su se usprotivile neke članice EU-a i, sama nepokolebljivo, Rusija. Kao reakciju na to, te zaključivši kako je pravilo nepovratno prekršeno, Rusija je priznala nezavisnost gruzijskih provincija Abhazije i Južne Osetije nakon rata s Gruzijom u kolovozu 2008.

Okidači nasilja: državljanstvo, granice i teritoriji, i uloga savezne vojske

Prvo pitanje (*Jesu li države (republike) u nastajanju i federalni centar prihvatili odcjepljenje i postojeće granice?*) usko je povezano s budućim teritorijalnim oblicima te stoga i s granicama država u nastajanju te, neizbježno, s

- 11 Podatci su dostupni na www.idc.org.ba (pristupljeno 22. studenog 2009).
- 12 Za razne procjene vidi: Antonija Petricusic, "Nation-building in Croatia and the Treatment of Minorities: Rights and Wrongs", *L'Europe en formation*, br. 349–350 (jesen/zima 2008), str. 136–137.

ulogom savezne vojske u početnoj fazi raspada. Drugo pitanje (*Jesu li sve grupe i sve regije prihvatile nezavisnost i vlast novih država?*) Osim toga, potrebno je također upitati jesu li se one pokušale pobuniti, odcijepiti ili čak ujediniti s drugom državom?) blisko je povezano s državljanstvom ili s osnovnim odnosom između države i pojedinaca i/ili grupa koje, među ostalim, uključuju političko uključivanje ili isključivanje, građansku lojalnost, politička, društvena i kulturalna prava, obveze, vlasništvo i, ne i manje važno, sigurnost. Drugačija se perspektiva na nasilje u postkomunističkom prostoru nakon 1989. otvara ako je promotrimo kroz objektiv državljanstva, borbe oko granica i teritorija, i uloge savezne vojske, koje definiram kao glavne okidače nasilja u bivšim socijalističkim multinacionalnim federacijama. Pod okidačem nasilja shvaćam uloge (u ovom slučaju neslaganja o pitanjima državljanstva i teritorijalnog oblika novih država) i aktere (u našoj analizi djelomičan ili potpuni angažman savezne vojske) koji bi mogli omogućiti pa čak i olakšati uporabu nasilja od strane sudionika u sukobu koji imaju različite političke programe.

U kontekstu raspada federacije, uloga federalnih oružanih snaga kao glavne vojne formacije te njihovo aktivno uključivanje ili, pak, neuključivanje u događaje zasigurno će odrediti razinu nasilja. Stoga će, ako su sva tri okidača nasilja *povučena*, doći do nasilja velikih razmjera. Primjer ovoga je rat u kojemu je sudjelovalo pet od šest jugoslavenskih republika zajedno s raspadajućom saveznom vojskom koja je stala na stranu Srbije i Crne Gore te paravojnih formacija etničkih Srba u Hrvatskoj i Bosni 1991/92. Rat je završio Općim okvirnim sporazumom za mir (tzv. Daytonski sporazum, op. prev.) 1995. pod okriljem Sjedinjenih Američkih Država i Europske unije, a potpisale su ga Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora). Srpska pobuna u Hrvatskoj doživjela je neuspjeh, ali je Bosna iznutra ostala podijeljena na Republiku Srpsku i Federaciju Bosne i Hercegovine. Bez obzira na široko rasprostranjeno razaranje i teške gubitke u ljudskim životima (100 000 u Bosni prema iscrpnoj bazi podataka Istraživačko dokumentacionog centra u Sarajevu¹¹ i otprilike 15 000 u Hrvatskoj¹²), bivše republičke granice nisu se promijenile.

Sukob oko Gorskog Karabaha, s druge strane, sadrži dva okidača nasilja: državljanstvo (pobunu etničkih armenskih građana protiv Azerbejdžana kao države) te

ŠTIKS, IGOR

"Berlinski zid je pao na naše glave!":
1989. i nasilje u nekadašnjim socijalističkim multinacionalnim federacijama

UP&UNDERGROUND

Proljeće 2010.

sukob oko spornog teritorija i novih granica među državama (intervencija Armenije s namjerom pripajanja azerbejdžanskog teritorija). Iako je u početku sovjetska vojska bila vojno uključena u sukob – koji je počeo već 1998.! – on se odigrao između dvije susjedne republike i autonomne pokrajine. Konačni rezultat je “zamrznuti sukob” koji traje i dan-danas: *de facto* pripajanje Gorskog Karabaha Armeniji te armenska kontrola pokrajina izvan Gorskog Karabaha koje dotičnu regiju povezuju s Armenijom.

Povlačenje okidača državljanstva, koji uključuje odbijanje poslušnosti novoj državi, te povezivanje dotičnog okidača sa zahtjevima za odcjepljenje (što neizbježno znači i povlačenje okidača kontrole nad teritorijima i granicama) rezultira unutarnjim sukobima među novim državama i jednom ili više pobunjenih regija. Ishod će vjerojatno biti, kao što je to bilo u slučaju Gorskog Karabaha, zamrznuti sukob. Samo je Kosovo nadzirano od međunarodne zajednice uspjelo postići djelomično priznanje iako je sukob sa Srbijom prisutan i dalje. Međunarodno priznanje izostalo je u slučaju nekih od pobunjenih pokrajina u bivšem SSSR-u, koje su *de facto* nezavisne državnice kao što je Pridnjestrovlje, Gorski Karabah, Abhazija i Južna Osetija (posljednje dvije priznale su samo Rusija, Nikaragva i Venezuela) ili, što se toga tiče, Čečenija koja je ponovno potpala pod kontrolu Moskve. U mnogima od ovih pokrajina, savezna vojska ili njezini ostatci te ruska vojska kao njezina nasljednica odigrale su izuzetno kontroverznu ulogu. Na primjer, bivša sovjetska 14. armija velikodušno je pomogla pobunjenicima u Pridnjestrovlju, sovjetska vojska bila je umiješana u prvu fazu armensko-azerbejdžanskog rata, a Rusija je vojno podržala abhazijsko i južnoosetsko odcjepljenje.

Makedonija je, iz već spomenutih razloga, poseban slučaj. Izbjegla je inicijalnom nasilju, ali se suočila s unutarnjom albanskom pobunom 2001. koja je, nakon desetljeća opće lojalnosti, povukla *samo* okidač državljanstva i poigrala se izgledima za odcjepljenje. Albanci su sebe doživljavali kao “građani drugog reda” u državi ustavno određenoj kao etnički makedonskoj, žalili se na diskriminirajući zakon o državljanstvu, zahtijevali više autonomije za općine s albanskom većinom te neka važna kulturalna prava kao što je visoko obrazovanje na albanskom jeziku. Albanski ustanak započeo je u području naseljenom etničkim Albancima koji nisu imali pri-

13 O pokušajima i neuspjesima ustanovljenja održive “etničke demokracije” u istočnoj Europi te o samom konceptu etničke demokracije, vidi: Sammy Smooha, “The Non-emergence of a Viable Ethnic Democracy in Post-communist Europe”, u: Sammy Smooha i Preeti Jarve (ur.), *The Fate of Ethnic Democracy in Post-communist Europe* (Budapest: LGL, 2005), str. 241–256.

14 Vidi: Katherine Verdery, “Transnationalism, Nationalism, Citizenship, and Property: Eastern Europe since 1989”, *American Ethnologist*, sv. 25, br. 2 (1998), str. 291–306. Za bivše jugoslavenske republike, vidi: Jelena Pejić, “Citizenship and Statelessness in the Former Yugoslavia: The Legal Framework”, u: Siofra O’Leary i Teija Tiilikainen (ur.), *Citizenship and Nationality Status in the New Europe* (London: Institute for Public Policy Research/Sweet & Maxwell, 1998), str. 169–186; Shpend Imeri (ur.), *Rule of Law in the Countries of the Former SFR Yugoslavia and Albania: Between Theory and Practice* (Gostivar: Association for Democratic Initiatives, 2006); Mihajlo Dika, Arthur C. Helton and Jasna Omejec (ur.), “The Citizenship Status of Citizens of the Former SFR Yugoslavia after its Dissolution”, *Croatian Critical Law Review*, sv. 3, br. 1–2 (1998), str. 1–259; Igor Štik, “Nationality and Citizenship in the Former Yugoslavia: From Disintegration to the European Integration”, *South East European and Black Sea Studies*, sv. 6, br. 4 (2006), str. 483–500. Za Češku republiku i Slovačku vidi: Dagmar Kusa, “The Slovak Question and the Slovak Answer: Citizenship during the Quest for National Self-determination and After”, u: Rainer Bauböck, Bernhard Perchinig i Wiebke Sievers (ur.), *Citizenship Policies in the New Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), str. 185–212; Andrea Barsova, “Czech Citizenship Legislation between Past and Future”, u: *ibid.*, str. 163–184. Za

jašnju autonomnu pokrajinu unutar Makedonije. S obzirom na to, njihova je oružana pobuna u nekim pogledima naličila onoj hrvatskih i bosanskih Srba, ili onoj u Pridnjestrovlju gdje su govornici slavenskih jezika (Ukrajinci i Rusi) unilateralno proglasili autonomiju i odcjepljenje od Moldavije u području rijeke Dnjestar, s tom razlikom da makedonski Albanci nisu mogli računati ni na kakvu stranu pomoć. S nezainteresiranom Albanijom i Kosovom koje nije bilo država, te bez međunarodne naklonosti, oružana je pobuna bila pozdravljena samo u albanskim nacionalističkim krugovima koji su se pretežno nalazili na Kosovu. Makedonski je slučaj završio nagodbom. U zamjenu za prihvaćanje lojalnosti, makedonska je država Albancima ponudila povlastice u pitanjima državljanstva, jezične i obrazovne politike te unutarnjih administrativnih podjela koje su objedinile albansku većinu u zapadnoj Makedoniji. Osim toga, pogodbom su također bili obuhvaćeni i važni politički ustupci kao što je redefiniranje Ustava i veći udio Albanaca u vlasti.

Ako je situacija uključivala i federalnu vojnu akciju – pod pretpostavkom da okidači državljanstva i/ili teritorijalnosti nisu bili povučeni – rezultat je bilo neuspjelo uplitanje slabog federalnog centra. (Alternativa ovome bila je okupacija koja bi zahtijevala izuzetno jak federalni centar i odlučnu vojnu intervenciju). Takav slučaj nalazimo u Sloveniji i Litvi. Nasilje je bilo kratkotrajno, a savezna se vojska, odbrojavajući svoje posljednje dane, povukla, čime su dotične republike postale u potpunosti nezavisne. Na koncu, ako nijedan od ovih okidača nije povučen, nasilne su posljedice malo vjerojatne, kao što je bio slučaj s razdvajanjem Čeha i Slovaka.

Nešto niže u ovom tekstu, baveći se njima zasebno, objasniti ću zašto i kako državljanstvo, pitanje granica i teritorija i uloga savezne vojske, njezinih preostataka ili sljednika, utječe na provalu nasilja.

Prvi okidač: državljanstvo

Općenito govoreći, državljanstvo je legalna poveznica između države i pojedinca, uključujući prava koja su građanima i građankama zajamčena od strane države te obveze koje građani i građanke imaju prema svojoj državi. Tvrdim da su neka od temeljnih pitanja povezana sa statusom državljanstva – naime, *kojoj državi dugujem svoju lojalnost?* te, zauzvrat, *koja država jamči ili obećaje da će mi kao državljaninu zajamčiti moja prava i zaštitu?* – usko

Program ratni

Upitna rečenica: Gde je sada moj otac? Potvrđna rečenica: On je u partizanima, hrabro se bori, brani domovinu.

65

ŠTIKS, IGOR

*"Berlinski zid je pao na naše glave!":
1989. i nasilje u nekadašnjim socijalističkim multinacionalnim federacijama*

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2010.

povezana s provalom nasilja u bivšim socijalističkim multinacionalnim federacijama u kontekstu njihova neminovnog urušavanja.

Sve podsastavnice u bivšim socijalističkim federacijama – osim Bosne i Hercegovine koja je osnovana kao republika prema povijesnim, a ne etničkim kriterijima – bile su definirane u etno-nacionalnim terminima. Svaka je republika imala svoju titularnu nacionalnost koja je *posjedovala* dotičnu republiku, neovisno o etničkoj pluralnosti unutar njezinih granica. Stoga ne iznenađuje da su u trenutku nezavisnosti skoro sve od tih republika ponudile privilegirani položaj članovima njihove centralne etničke grupe, pa čak i onima koji su živjeli izvan njihova teritorija. Državljanstvo – pristup njemu i isključenost iz njega – postao je ključnim političkim bojnim poljem u bivšim multinacionalnim socijalističkim federacijama. Pitanje državljanstva je, osim toga, blisko povezano s uvođenjem liberalne demokracije. Jednostavno rečeno, samo su državljani pozvani participirati u političkoj areni i, najzad, samo je njima dopušteno glasovati. Tvrdim da je u trenutku kad se supra-etnički federalni krov srušio, etno-nacionalna koncepcija državljanstva prevagnula i, na mjestima sukoba pridonijela erupciji nasilja oko redefiniranja granica unutar kojih su nove etno-nacionalne države trebale biti formirane na temelju apsolutne većine dominantnih etno-nacionalnih grupa.

Demokraciju se, po tom shvaćanju, doživljavalo kao moguću samo ako je u svojoj biti bila etno-nacionalna. Drugim riječima, pravilo većine ne bi trebalo sadržavati podjelu između etničke većine i etničke manjine nego bi ga se trebalo primjenjivati *unutar* dominantne etno-nacionalne grupe s liberalno-demokratskom podjelom na većinu i manjinu, ustanovljenom na temelju ideoloških sklonosti. U toj viziji, stvorena etno-nacionalna država (bila ona bivša republika unutar prethodno definiranog teritorija, proširena tako da obuhvaća etnički srodne pripadnike u drugim republikama, ili bivša etnička autonomna pokrajina) mogla bi postati uistinu demokratska samo ako središnja etnička grupa ima apsolutnu većinu i politički je nezavisna od bilo koje druge grupe ili centra, a etničke manjine unutar granica njezine države bile bi smanjene na nevažan postotak populacije.¹³ Da sumiramo, ideal (proširene) etno-nacionalne države u kojoj bi središnja etnička grupa bila u apsolutnoj većini, a njezini etnički homogenizirani državljani

bivše sovjetske države, vidi: Rogers W. Brubaker, "Citizenship Struggles in Soviet Successor States", *International Migration Review*, sv. 26, br. 2 (1992), str. 269–291; Georg Brunner, "Citizenship and Protection of Minorities in Eastern Europe", u: Roger Clark, Ferdinand Feldbrugge and Stanislas Pomorski (ur.), *International and National Law in Russia and Eastern Europe: Essays in Honor of George Ginsburgs* (The Hague, Boston and London: Martinus Nijhoff, 2001), str. 113–138. Za druge post-socijalističke države, vidi: Rainer Bauböck, Bernhard Perchinig i Wiebke Sievers (ur.), *Citizenship Policies in the New Europe*, prošireno i uredeno izdanje (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009). Poglavlja su također dostupna na <http://www.law.ed.ac.uk/citmodes/newcountryreports.aspx> (pristupljeno 22. studenog 2009).

¹³ Štikls, *op. cit.*, str. 484.

demokratski odlučivali o vlastitoj sudbini osvojio je srca i političko rasuđivanje mnogih bivših jugoslavenskih i sovjetskih građana.

Kako je nestajala federalna država, građani su bili ostavljeni republikama u kojima su prebivali. Mnogi su jednostavno odbili lojalnost svojim republikama koje su doživljavali kao nacionalni dom druge etničke grupe. Primjer za to su pobune bosanskih i hrvatskih Srba te bosanskih Hrvata, ili pobuna etnički definiranih pokrajina kao što je slučaj u Gruziji, Moldaviji, Rusiji, Srbiji i Azerbejdžanu. U ovim republikama (osim u Bosni), etnička je većina također često podlegla iskušenju redefiniranja nove države kao države *isključivo* njihove etničke grupe i propagirala diskriminirajuće prakse spram etničkih manjina. U oba slučaja građani su jednostavno lojalnost ponudili onome što su smatrali svojom vlastitom etničkom "državom u nastanku" (bilo da se radi o etničkoj matičnoj državi, svojoj republici ili autonomnoj pokrajini). Država proizašla iz toga bi, također, idealno uključivala i njihova vlastita mjesta boravka unutar budućih granica.

Diljem bivših socijalističkih federacija, nacionalne su elite pokušale smanjiti etničku heterogenost i stvoriti "čišću" etno-nacionalnu državu. Ova namjera često je vidljiva kroz zakone o državljanstvu i administrativne prakse povezane s državljanstvom u većini novoformiranih država.¹⁴ Čak i kada države u pitanju nisu direktno isključivale grupe svojih stanovnika (kao što je bio slučaj u baltičkim republikama Estoniji i Latviji koje su svoju rusku i rusofonsku populaciju isključile iz svog državljanstva), one su se često bavile onime što zovem *etničkim inženjeringom*. Pod etničkim inženjeringom mislim na namjerne politike vlada da se zakonima o državljanstvu i povezanim administrativnim praksama utječe na etnički sastav stanovništva u korist središnje etničke grupe.¹⁵ Cilj je ovakve politike numeričko učvršćivanje etničke većine i smanjenje broja drugih etniciteta u građanstvu novih država. Tako je uključivanje članova središnje etničke grupe, neovisno o mjestu njihova prebivališta (unutar ili izvan državnih granica) i, koliko je god moguće, paralelno isključivanje članova manjinskih etničkih grupa bilo jedna od najučinkovitijih strategija u preobrazbi multinacionalnih prostora socijalističkih federacija u niz više-manje etnički homogenih *demokratskih* država. Ovdje je nužno dodati da su se članovi manjinskih grupa, čak i kada su bili zakonski uklju-

čeni u građanstvo novih država, često osjećali diskriminiranima ili ugroženima od strane države kojom je dominirala druga etnička grupa.

Prije nego se okrenemo konkretnim primjerima, važno je prisjetiti se da se u većini država nasilje pojavilo čak i prije nego je konkretan novi zakon o državljanstvu bio na snazi. Zakon se obično usvajao nakon proglašenja nezavisnosti. Pitanje državljanstva bilo je, dakle, postavljeno od strane mnogih građana u trenutku raspada, a različiti odgovori imali su utjecaja na same zakonodavce. Kontekst neizbježne dezintegracije otvorio je mogućnost fragmentacije federacije ne samo duž republičkih granica nego i duž etničkih podjela. Državljanstvo je uključivalo pitanje građanske spram etničke lojalnosti. Pojedinaac si je postavljao sljedeća pitanja: bih li trebao biti lojalan državi u nastanku neovisno o svom etničkom porijeklu? Ili bih trebao biti lojalan svojoj etničkoj grupi koja možda ima, a možda i nema svoju vlastitu autonomnu pokrajinu unutar države u nastanku, ili koja možda ima svoju vlastitu, obično susjednu, matičnu državu? Na nivou postojećih autonomnih pokrajina, pitanje je bilo biti ili ne biti lojalnim republičkom centru, proglasiti nezavisnost (jednom kada je federacija koja je garantirala postojeću administrativnu raspodjelu nestala) ili čak integraciju s drugom republikom. Ondje gdje nisu postojale, autonomne su pokrajine užurbano stvorene od strane etničkih grupa koje su se pobunile protiv republike u kojoj su živjele. Na primjer, hrvatski i bosanski Srbi formirali su “srpske autonomne oblasti” na teritorijima za koje su smatrali da im pripadaju, organizirali referendum za nezavisnost među Srbima, osnovali vlastite parlamente, pretvorili “autonomne oblasti” u “Srpske republike” i proglasili nezavisnost od Hrvatske i Bosne; na sličan način, bosanski su Hrvati stvorili “Hrvatsku zajednicu (kasnije republiku) Herceg-Bosnu”.

Kada je u pitanju nasilje u bivšem Sovjetskome Savezu, bitno je naglasiti fenomen koji na prvi pogled djeluje kao anomalija. U Estoniji i Latviji, gdje je velika manjina (Rusi i ostali rusofoni) bila *zakonski* isključena iz državljanstva, nije bilo nasilja.¹⁶ Otvorenu diskriminaciju u Estoniji i Latviji opravdalo se strahovima Estonaca i Latvijaca o “bivanju manjinom u vlastitoj zemlji” i demokratskim procedurama koje bi, ako bi im državljanstvo bilo ponuđeno, dale veliku političku moć etničkim Rusima. Stoga su se Estonija i Latvija odlučile za diskri-

16 Rogers Brubaker u svojoj ranoj analizi “borbi oko državljanstva”, do koje je u bivšem SSSR-u došlo odmah nakon njegova raspada, razlikuje tri modela politike državljanstva prihvaćene od strane novih država nasljednica: “model obnovljene države” po kojemu je državljanstvo obnovljeno zakonitim državljanima međuratnih nezavisnih republika i njihovim potomcima (sprovedeno u Estoniji i Latviji); “model nove države” po kojemu nova država definira inicijalno tijelo državljana jednostavnim uključivanjem svih koji prebivaju na njezinu teritoriju (primijenjeno u Bjelorusiji i Ukrajini, usprkos velikom postotku etničkih Rusa u objema državama, te u republikama centralne Azije gdje su vlade željele da ruska manjina ostane zbog njezina važna ekonomskog i socijalnog položaja); treći je model kombinacija prva dva (nalazimo samo u Litvi): i obnovljeno državljanstvo i uključenos koja bi trebala zadovoljiti generalne demokratske standarde (Brubaker, *op. cit.*). Za druge postsovjetske države također vidi: Brunner, *op. cit.*

17 Vidi: Valerie Bunce and Stephen Watts, “Managing Diversity and Sustaining Democracy: Ethnofederal versus Unitary States in the Postcommunist World”, u: Philip G. Roeder and Donald S. Rothchild (ur.), *Sustainable Peace: Power and Democracy after Civil Wars* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005), str. 133–158.

minirajući demokratski sustav u kojemu su mogli sudjelovati samo etnički Estonci i Latvijci, a gdje su etnički Rusi i rusofoni općenito bili podređeni teškim državljanstvom koji su uključivali dobro poznavanje službenog jezika. Naša bi matrica ipak mogla objasniti odsustvo nasilja u ovoj situaciji. Iako su se etnički Rusi odupirali ideji nezavisnosti baltičkih republika, a i federalna je vlada u početku bila protiv toga – čak je i intervenirala u Litvi – najzad su prihvatili novu vlast i položaj ne-državljana ili jednostavno prebivatelja te se nastavili boriti za bolji društveni, politički i ekonomski položaj¹⁷, a Rusija je – jednom kada je federalni centar bio izbačen iz igre – prihvatila njihovu nezavisnost i granice bez daljnjeg miješanja. Kombinacija nemiješanja Rusije, zajedno s činjenicom da nije bilo teritorijalnog temelja za pobunu – bez (etničkih) autonomnih pokrajina te teritorijalna disperzija – povezana sa specifičnim položajem rusofona kao “ne-autohtone” manjine koja ne bi mogla polagati pravo na samoodređenje ili ujedinjenje s matičnom državom – nudi odgovor na pitanje o odsustvu nasilja u baltičkim republikama.

Tamo gdje se pojavilo, nasilje je uglavnom uključivalo autonomne pokrajine. U tim pokrajinama etnička je većina bila drugačija od etničke većine cijele republike. Neke autonomne pokrajine zbog toga su odbacile vlast nove države, temeljeći to na procjeni da, s obzirom na to da je u pitanju država različitih etničkih grupa, ona ne bi mogla ponuditi temeljna jamstva uključena u bilo koji ugovor o državljanstvu, kao što su zaštita i prava. Osim toga, čak i ako je nova država i bila voljna ponuditi sva nužna prava, tako nešto se odbijalo u korist formiranja vlastite nacionalne nezavisne države, kao u Čečeniji, Južnoj Osetiji i Abhaziji, ili u korist priključivanja pokrajine matičnoj državi kako bi dijelila njezino državljanstvo, kao u Gorskom Karabahu.

Gdje su, pak, etnička manjina i/ili autonomne pokrajine prihvatile novu vlast, nova im je država jamčila autonomiju te svim državljanima ponudila puna prava na državljanstvo, a granice između novih država bile su obostrano priznate, tamo je za izbjicanje nasilja bilo malo šansi.

Unatoč tomu, “borbe oko državljanstva” nisu bile maknute s dnevnog reda u bivšem SSSR-u. Od 1991. Rusija je nudila državljanstvo bivšim sovjetskim građanima u tzv. “bližem inozemstvu”. Ta je politika bila potvrđena posebnim “Zakonom o sunarodnjacima (Compa-

triot's Act)“ iz 1999., koji je opozvan 2002. kada je novi Zakon o državljanstvu stupio na snagu. No, novi je zakon o državljanstvu bivšim sovjetskim državljanima koji borave izvan Rusije također, pod određenim uvjetima, dopuštao stjecanje ruskog državljanstva. Neki Rusi iz baltičkih republika ruskom su državljanstvu dali prednost pred neposjedovanjem bilo kojeg državljanstva, iako im to trajno oduzima mogućnost stjecanja državljanstva baltičkih država. Rusija je također *naturalizirala* gotovo sve građane Južne Osetije i Abhazije te, navodno, također ponudila državljanstvo mnogim stanovnicima Krima. Štoviše, Rusija je intervenciju u Gruziji 2008. upravo opravdavala na temelju državljanstva: ruski su službenici često tvrdili da je Rusija samo branila svoje građane.¹⁸

U bivšoj Jugoslaviji, pitanje državljanstva odigralo je značajnu ulogu u rastućim tenzijama. Općenito uzevši, demokratizacija je učvrstila faktor etniciteta, odnosno identifikaciju građana s njihovim etničkim grupama. Demokratski su izbori potvrdili sukob između građanskih/republičkih i etničkih identiteta građana. No, sama činjenica da su gotovo sve republike bile definirane kao “nacionalni domovi” njihovih središnjih etničkih grupa samo je naglasila prvenstvo etničkog identiteta čak i kada su sami građani, neovisno o svojem etničkom podrijetlu, odbili etno-nacionalizam i iskazali čisto *građanski* patriotizam ili lojalnost institucijama svojih republika i federacije. Građanske i etno-političke identitete moglo bi se lako izmiriti samo ako je građanin prebivao u svojoj vlastitoj etničkoj republici te stoga pripadao vlastitoj etničkoj većini. Međutim, to nije bio slučaj s velikim brojem pojedinaca koji su živjeli izvan “nacionalnih domova” svojih etničkih grupa tj. nalazili se unutar republika kojima su povijesno pripadali *građanski* (kao građani ili stanovnici republike), ali ne i *etnički*.

Neprestana komunikacija između republičkog političkog vodstva i građana preko medija koje su kontrolirale same republike – ili, preciznije, između nacionalističkih vođa i njihovih etničkih tijela – temeljno je za razumijevanje političke dinamike raspada Jugoslavije. Prvi demokratski izbori odvijali su se u atmosferi konfliktnih nacionalističkih težnji. Stoga nije iznenađujuće da su izbori na vidjelo iznijeli snažnu podršku etničkim vođama i etničkim strankama čija je poruka etničke solidarnosti prelazila republičke granice. Obecavali su “zaštiti” i nadzirati interese svojeg etnički definiranog

18 Dmitrij Medvedev, ruski predsjednik, rekao je: “Moram zaštititi život i dignitet ruskih građana gdje god oni bili”; prenio: BBC News (8. Kolovoza, 2008.), dostupno na: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/7548715.stm> (pristupljeno 22. studenog 2009.)

19 Neke primjere nacionalističkih pokreta moguće je pronaći u formiranju Srpske demokratske stranke (SDS), koja je osnovana i u Hrvatskoj i u Bosni te se nalazila pod izravnim utjecajem Miloševića kojeg se već tada smatralo ne samo vođom Srbije nego i svih Srba. Slično tomu, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) Franje Tuđmana osnovala je bosanski ogranak, a Tuđman, iako predsjednik Republike Hrvatske, kitio se nazivom “predsjednika svih Hrvata” SDA Alije Izetbegovića – kao vođa muslimanska stranka – također je osnovala ogranak izvan Bosne, u Sandžaku.

izbornog tijela u unutarrepubličkim i unutareničkim sporovima te u slučaju eventualnog raspada Jugoslavije.¹⁹

Ova etnocentrična vizija državljanstva, povezana s novim demokratskim poretom, potpirila je ekstremni nacionalizam: većina etničkih Srba i etničkih Hrvata počela je Hrvatsku odnosno Srbiju doživljavati kao *svoju* državu, neovisno o mjestu prebivališta. Odbili su lojalnost Hrvatskoj i Bosni (u slučaju većine etničkih Srba), odnosno Bosni (u slučaju velikog broja etničkih Hrvata, posebice u zapadnoj Hercegovini tijekom 1993./94.) i nadali se da će se granice njihovih etničkih država proširiti tako da politički i zakonski obuhvate njihovo mjesto prebivališta čak i ako je bilo locirano na teritorijima na kojima su živjeli kao manjina. Te je teritorije trebalo osvojiti i etnički “očistiti”, kao što je, primjerice, bio slučaj s osvajanjem gotovo 70% teritorija Bosne od strane bosanskih Srba i masivnim etničkim čišćenjem etničkih Muslimana i Hrvata koje je pratilo tu ekspanziju.

Drugi okidač: Teritorij i granice

Prethodni su ulomci jasno pokazali koliko je pitanje državljanstva usko povezano s pitanjem teritorija (odnosno granica) novih država. Sukob oko granica nepogrešiv je okidač nasilja kako u slučaju gdje pokrajina ili grupa koja naseljava određeni teritorij odbija lojalnost vlastima nove države i proglašava odcjepljenje, tako i u slučajevima gdje (obično) susjedna država dovodi u pitanje postojeće granice, zahtijevajući najčešće da se njihova manjina u susjednoj državi pridruži “domovini”.

Raspadanjem ovih federacija, koje se počelo nazirati u 1990. i 1991., građani su se počeli pitati *kako* će se, ako će se uopće, federacije raspasti. Logična linija razdvajanja bile su postojeće republičke granice no signali, slani od strane republičkih vođa i nacionalističkih političara, sugerirali su da je pravi cilj etničko razdvajanje: raspad federacije je tako u nekim regijama predstavljao mogućnost prekrajanja “umjetnih” republičkih granica.

Kao što je gore već napomenuto, argumenti za prekrajanje političkih granica često bi inzistirali na “artificijelnosti” postojećih teritorijalnih podjela. One, tvrdilo se, nisu odgovarale “prirodnim” etničkim teritorijima. Naslijeđene međurepubličke i unutarrepubličke administrativne podjele često su prikazivane – i od strane

republičkih centara voljnih proširiti vlastite granice i od strane separatističkih područja voljnih formirati nezavisne države ili se pridružiti drugim državama – kao “komunistički trik” i jasan primjer “komunističke podijeli-pa-vladaj” politike. Jednom kada je komunistički režim implodirao, opravdanost političkih i teritorijalnih aranžmana sklopljenih pod njegovom vladavinom također je bila dovedena u pitanje. Međutim, bilo kakvo razdvajanje po etničkim linijama moralo je prvo riješiti “problem” mnogih etnički miješanih regija. Stoga je u tim područjima moralo doći do fizičkog razdvajanja etničkih zajednica, i to uporabom masovnog nasilja, pogubljenjima, protjerivanjima i “etničkim čišćenjem”. Iako su postsovjetske države, osim u slučaju Armenije i Azerbejdžana, priznale postojeće republičke granice kao nove granice među nezavisnim državama²⁰, unutarne su republičke granice postale nacrt za podjelu tamo gdje su se autonomne regije pobunile protiv republičkog centra. No, u bivšoj smo Jugoslaviji svjedočili sukobima tamo gdje unutarrepubličkih administrativnih granica nije bilo, osim u slučaju Kosova, i neke su republike (Srbija i Crna Gora) otvoreno dovele u pitanje postojeće republičke granice. U svim slučajevima, projekt stvaranja etnički homogenih nezavisnih država na teritoriju naseljenom pripadnicima iste etničke skupine doveo je u pitanje naslijeđenu političku geografiju. Ratovi između jugoslavenskih republika oko teritorija i granica bili su među najintenzivnijima i najdestruktivnijima. Stoga je situaciju potrebno pobliže promotriti ne bi li se objasnilo logiku iza ratova za teritorijem. Na početku, u Jugoslaviji, motivaciju za sukob oko teritorija predstavljao je položaj Srba izvan Srbije (u Hrvatskoj i Bosni). Slovenija je bila etnički najhomogenija republika čije su se granice poklapale s teritorijalnom raspodjelom etničkih Slovenaca i stoga nije bila pogodna za igranje igre promjene granica duž etničkih linija. S druge strane, sama je Srbija imala najveći udio manjina na svome tlu, odnosno na Kosovu i u Vojvodini. No, i Albanija i Mađarska odrekle su se bilo kakvih potraživanja srpskog teritorija naseljenog etničkim Albancima i Mađarima, dok je etničkim Muslimanima iz Sandžaka (podijeljenog između Srbije i Crne Gore) nedostajala matična država u uobičajenom smislu pa nikada nisu oblikovali političku platformu za zagovaranje odcjepljenja ili pripajanja etničkim srodnicima u Bosni. Što se tiče makedonskih Albanaca, oni su se u 1990-im godinama borili

²⁰ Rusija je ovaj inicijalni dogovor prekršila u slučaju Gruzije, priznajući 2008. godine Abhaziju i Južnu Osetiju.

²¹ Rogers W. Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), str. 76.

za priznavanje njihovih manjinskih prava i ravnopravnog položaja sa slavenskom većinom. Drugim riječima, mogućnost nasilnog sukoba u bivšoj se Jugoslaviji otvorila kada je matična država poduprla iredentističke ambicije svojih manjinskih sunarodnjaka u susjednim republikama s više ili manje jasnom namjerom pripajanja određenog dijela njihovih teritorija. (Isto vrijedi i za armensko-azerbejdžanski sukob.) U kontekstu ekspanzionističke politike Srbije, sukob u Hrvatskoj bio je omogućen, kako to objašnjava Rogers Brubaker, nacionalizirajućom hrvatskom državom koja je predstavljala prijetnju za lokalne Srbe čija je politička, socijalna i ekonomska prava smanjila (degradirajući ih s položaja konstitutivnog naroda na manjinu), a koja se i sama nije libila vlastite ekspanzionističke politike u susjednoj Bosni. Rat je bio “slučajan rezultat međugre međusobno sumnjičavih, međusobno nadzirućih te međusobno optužujućih političkih elita u hrvatskoj nacionalizirajućoj državi u nastajanju, srpske nacionalne manjine u nastajanju u toj državi, i srpske nacionalne ‘domovine’ u nastajanju.”²¹

No, ako Hrvatska predstavlja školski primjer Brubakerova trijadičkog odnosa između “nacionalizirajuće države”, “nacionalne manjine” i “nacionalne domovine”, najkrvaviji postkomunistički rat u Bosni i Hercegovini, jedinoj istinski multietničkoj državi bez titularne nacionalnosti, prkosi tom modelu. Uistinu, u svojoj zbirci eseja iz 1996. “Nacionalnost i nacionalno pitanje u Novoj Europi”, Brubaker priznaje da se ne kani baviti sukobom u Bosni. Usprkos tomu, budući da se trijadički odnos – iako je u slučaju Bosne u pitanju bio više imaginarni trijadički odnos – smatra rasadištem etničkog sukoba u istočnoj Europi, nužno je objasniti bosansku situaciju upravo tim terminima. Bosna od početka nije bila “nacionalizirajuća država”. Ni kasnije je ne bi bilo moguće okvalificirati takvom. U ovoj istinski multinacionalnoj zemlji bez (neovisno o stvarnom postotku) većinâ i manjinâ, bosanski Srbi i Hrvati nisu bili “nacionalne manjine”. Što se pak tiče Brubakerova trokuta, samo su Srbija i Hrvatska bile viđene kao “vanjske domovine” od strane nacionalističkih bosanskih Srba i Hrvata. Mobilizacija bosanskih Srba za rat uglavnom je bila motivirana projektom Velike Srbije koji je već započeo u Hrvatskoj 1991. i koji je bio teritorijalno nezamisliv bez pripajanja bosanskih teritorija. Međutim, bosanski Srbi nisu mogli tvrditi da se nalaze u istom položaju kao i hr-

Rogers W. Brubaker

vatski Srbi, odnosno, da su “nacionalna manjina” čija su prava ugrožena od strane “nacionalizirajuće” hrvatske države. Štoviše, njihovi su predstavnici dijelili vlast s hrvatskim i muslimanskim etno-nacionalističkim strankama. Srpska nacionalistička propaganda stoga se koncentrirala na portretiranje bosanskih muslimanskih vođa kao “fundamentalističkih” zavjerenika koji Srbe žele eliminirati, odnosno podčiniti u budućoj islamskoj državi. Postupno je velik udio bosanskih Srba odbacio Bosnu kao multinacionalnu državu, formirao “srpske autonomne oblasti” te odlučio pridružiti se Srbiji, odnoseći sa sobom što veći dio bosanskog teritorija koji se dalo osvojiti. Što se tiče bosanskih Hrvata, njihova taktika je u početku, 1991. i 1992., uključivala podržavanje bosanske državnosti. Tijekom tog razdoblja, učvršćivanje bosanske državnosti također je podrazumijevalo i učvršćivanje hrvatske nezavisnosti spram Beograda. Međutim, kako je rat napredovao, bosanski su Hrvati – pod izravnim utjecajem i kontrolom iz Zagreba – 1993. zauzeli stav sličan onome bosanskih Srba. Odbacili su Bosnu kao multinacionalnu državu, bosanske Muslimane predstavili kao fundamentaliste, ušli u otvoreni sukob sa Sarajevom te pokušali osvojiti što više teritorija moguće s namjerom da ga pripoje Hrvatskoj. Opet, nemoguće je govoriti o pravom trijadičkom odnosu. Jedino je moguće govoriti o tome kako se trijadu simuliralo ne bi li se opravdalo ambicije etničkih Srba i Hrvata da se pridruže svojim “nacionalnim domovinama”.

Koji su rezultati ovih krvavih ratova za teritorijem i granicama? Međunarodno priznate granice još su uvijek one koje su razdvajale republike unutar bivših socijalističkih federacija, osim u slučaju Kosova. Kada su u pitanju sporni teritoriji, situacija na terenu prilično je različita: Srbi u Hrvatskoj izgubili su svoju kratkovječnu republiku, Srbi u Bosni izborili su se za autonomnu Republiku Srpsku no nisu se uspjeli pridružiti Srbiji, čečenska je pobuna bila neuspješna, Kosovo se postupno odvojilo od Srbije zahvaljujući međunarodnoj intervenciji, Pridnjestrovlje, Abhazija i Južna Osetija međunarodno su nepriznati, kvazi-nezavisni teritoriji, baš kao i Gorski Karabakh koji je *de facto* pripojen Armeniji.

Treći okidač: uloga federalne armije

Na kraju, nužno je vratiti se ulozi federalnih armija koje su samom činjenicom posjedovanja “monopola na nasilje” imale jednu od ključnih uloga u žestokim ob-

- 22 Vidi: Jacques Rupnik, “Divorce à l’amiable ou guerre de sécession? (Tchécoslovaquie–Yougoslavie)/Divorce by Mutual Consent or War of Secession? (Czechoslovakia–Yugoslavia)”, *Transeuropéennes*, Br. 19/20 (2000).
- 23 Eric Gordy, “Destruction of the Yugoslav Federation: Policy or Confluence of Tactics?”, u: Cohen and Dragović-Soso, *op. cit.*, str. 285.

računima koji su izbili tijekom postupnog nestanka socijalističkih federacija. Savezna je vojska u Čehoslovačkoj ostala u vojarnama te, za razliku od Jugoslavenske narodne armije, nije bila zainteresirana ni za kakav tip intervencije u političke sukobe.²² Gore sam spomenuo teoriju Valerie Bunce o bloku kao odgovoru na pitanje kako je došlo do izbijanja nasilja te da je ono bilo vjerojatnije u zemljama čiji vojni aparat nije kontrolirala Moskva. Iako je Moskva odlučila ne koristiti svoju golemu vojsku da bi zadržala Sovjetski Savez na okupu, a Rusija kasnije prihvatila nezavisnost drugih republika te često nepovoljan položaj Rusa koji žive izvan Rusije, sovjetska je vojska ipak bila upletena u nasilne sukobe koji su se odigra(va)li na prostoru bivšeg SSSR-a; ona jeste intervenirala u Litvi 1991., neki od njezinih generala izveli su udar na Gorbačova 1991., na početku je bila upletena u sukob u Azerbejdžanu, a njezini ostatci u Moldaviji potpomogli su pobunu u Pridnjestrovskoj Moldavskoj Republici. Osim toga, Rusija, kao jedini nasljednik sovjetske vojske, odigrala je kasnije važnu ulogu u sukobima u Gruziji. Slažem se s Bunce da je nezavisna i moćna vojska u Jugoslaviji, Albaniji i Rumunjskoj podlegla iskušenju i ušla u već promjenjivu političku arenu da bi obranila vlastite privilegije. Međutim, nasilje u Albaniji i Rumunjskoj bilo je rezultat kratkotrajnih sukoba koji su završili demokratskim promjenama koje su zahtijevali sami građani. To nije dovelo u opasnost postojanje države kao takve. Dok je intervencija sovjetske vojske bila razmjerno ograničena, Jugoslavenska narodna armija (JNA) u potpunosti je sudjelovala u međurepubličkim i međuetničkim sukobima, ali ne izabравši obranu jugoslavenske federacije (iako je u Sloveniji intervenirala kako bi obranila federativne granice te svoju ulogu i tamo i u Hrvatskoj predstavila kao obranu Jugoslavije). Umjesto toga, vodstvo je odlučilo poduprijeti srpski nacionalistički program stvaranja – na ruševinama Jugoslavije, jednom kada je postalo jasno da će se srušiti – velikosrpske države izvan Srbije, Crne Gore i područjima Hrvatske i Bosne koji su bili nastanjeni Srbima. Borislav Jović, srpski član jugoslavenskog predsjedništva, u svojim memoarima piše o planu “napada na Jugoslaviju” o kojemu se raspravljalo među srpskim vođama već u ožujku 1990., nakon neuspjeha 14. Kongresa Saveza komunista Jugoslavije (SKJ). Plan je uključivao promjenu unutar-njih granica u slučaju da Slovenija i Hrvatska odluče napustiti Federaciju.²³ JNA je dokazala da je u bliskoj vezi s

Borislav Jović

Miloševićem nakon što je, po Miloševićevoj naredbi, ugušila beogradske demonstracije 9. ožujka 1991. "U tom trenutku JNA je prestala funkcionirati kao obrambena sila jugoslavenske federacije, i preobrazila se u vojno krilo političke frakcije."²⁴ Brojni izvještaji i svjedočanstva potvrđuju podložnost JNA Miloševiću te uskoj i tajnoj suradnji i planiranju rata između vojnog vrha i srpskih i crnogorskih vođa. Beogradski odvjetnik Srđa Popović koristi ogroman broj dokumenata (memoara, transkripata i svjedočanstava) ne bi li pokazao da je u pitanju bila – prema jugoslavenskom Ustavu i zakonima koji su tada još bili na snazi – antiustavna zavjera gorespomenutih vođa koja je za cilj imala stvaranje države na ruševinama jugoslavenske federacije kojom bi dominirala Srbija.²⁵ JNA i sam Milošević često su tvrdili da su oni zapravo branili Jugoslaviju od separatista, neovisno o tomu jesu li u pitanju bili Albanci, Hrvati ili Slovenci. Činjenica da je njihova "obrana" Jugoslavije išla ruku pod ruku sa srpskom nacionalističkom ekspanzijom postupno je udaljavala ne-Srbe od bilo kakve ideje zajedničke južnoslavenske države. JNA je tako postala ključni igrač u međurepubličkom razdoru, ne kao nezavisni akter nego prije kao "vojska bez države"²⁶ – u potrazi za državom.

Epilog: dva desetljeća kasnije...

Ovaj tekst pokazuje jedan od mogućih načina na koji bi se moglo ispričati priču o *les années 89*. U pitanju je ona vrsta priče koja nas čini znatizeljnim da saznamo što se dogodilo glavnim akterima i gdje su sada, dva desetljeća kasnije. Nakon mirnog raspada Čehoslovačke uslijedila je uspješna preobrazba Češke republike i klimava tranzicija Slovačke. Obje države, zajedno sa Slovenijom i Litvom, koje su prošle kroz ograničenu količinu nasilja nakon 1989., pridružile su se Europskoj uniji 2004. Međutim, posljedice nasilja velikih razmjera u ostatku bivše Jugoslavije i SSSR-a još se uvijek osjećaju. Hrvatska je 1995. okončala srpsku pobunu vojnim osvajanjem koje je velike dijelove Hrvatske ostavilo praznim. Još se uvijek bori ne bi li zaliječila te rane i iz nacionalističke se preobrazila u euro-kompatibilnu državu spremnu da se pridruži Europskoj uniji. Bosna i Hercegovina iznutra je podijeljena i nadgledana od međunarodnih tijela. Iako lokalni nacionalistički vođe često pozivaju na podjelu zemlje, od 1995. nije bilo važnijeg međuetničkog nasilja. Srbija je i dalje zemlja bez čvrstih

²⁴ Ibid., str. 290.

²⁵ Srđa Popović, "Raspad Jugoslavije" [The Disintegration of Yugoslavia], *Peščanik* (29 September 2008), dostupno na: <http://peščanik.net/content/view/2160/66/>. (pristupljeno 22. studenog 2009).

²⁶ Tako je JNA nazvao njezin posljednji vojni zapovjednik Veljko Kadrijević u podnaslovu svojih memoara "Moje viđenje raspada", objavljenih 1993.

granica – one ovise o različitim shvaćanjima toga koji teritoriji sačinjavaju Srbiju – i još uvijek se bori sa svojim nacionalističkim duhovima, posljedicama angažmana u Hrvatskoj i Bosni, gubitkom Kosova, kao i odlaskom Crne Gore. Nedavna rascjepkanost pretvorila ju je u zemlju bez izlaza na more, po veličini mnogo manju nego što je bila prije svojih ekspanzionističkih kampanja. U međuvremenu, u postsovjetskom se svijetu može naći niz autonomnih entiteta i zamrznutih sukoba koji s vremenom na vrijeme buknu, kao što je bio onaj u Gruziji u ljeto 2008. Ne postoji snažna volja ni kod lokalnih aktera ni kod međunarodne zajednice – koja nije spremna latiti se problema u neposrednom području ruskih interesa i angažmana – za rješavanjem sukoba u Pridnjestrovskoj Moldavskoj Republici, Abhaziji, Južnoj Osetiji i Gorskom Karabahu. Čečenija je, čini se, u svijetu nakon 11. rujna zaboravljena, a okrutnoj je ruskoj upravi oprošteno. U ovome sam prilogu sugerirao da erupcija nasilja i njegov intenzitet u velikoj mjeri ovise o pitanjima povezanima s državljanstvom i državljanjskim statusom pojedinih, njihovim pravima i sigurnošću, proturječnim interpretacijama toga tko bi trebao "posjedovati" određene teritorije i gdje bi se trebalo povući međudržavne granice te, na koncu, s ulogom savezne vojske, njezinih nasljednika ili ostataka, kao jedine sile koja posjeduje nadmoćna sredstva za rat u trenutku raspada. Očito je da bi i druge faktore koji su usko povezani s predloženom analizom trebalo uzeti u obzir. Svaka multifaktorska analiza svakog pojedinog slučaja mora sadržavati regionalne osobitosti, povijesno iskustvo, ekonomske interese, veze između demokratskih procedura i nasilja, funkcioniranje i formiranje političkih elita i njihovu manipulaciju gorespomenutim problemima, kao i općeniti međunarodni kontekst te međunarodnu intervenciju. Dvadeset godina nakon *annus mirabilis*, ova se analiza pokušala baviti tamnom stranom pada Zida koji podrazumijeva i uništenje na stotine tisuća ljudskih života kao posljedice dubokih promjena u postsocijalističkom svijetu. Na koncu, vrlo općenita lekcija s te sumorne strane vrlo je jednostavna: kada zidovi padaju, nebitno gdje i kada, oni često padaju nekome na glavu. Ironično, zidovi često padnu na glavu upravo onima koji su sanjali o tome da ih sruše.

S engleskoga prevela Vlasta Paulić

Objavljeno u: *Global Society*, svezak 24: br. 1, str. 91 – 110, siječanj 2010.